

УДК 37.013.73

Цитування:

Єрмуканова А. А. Естетика нонконформізму в дизайні сценічного простору Данила Лідера (1965–1975 рр.). *Культура і сучасність* : альманах. 2023. № 1. С. 76–81.

Єрмуканова Анастасія Андріївна, аспірантка Київського національного університету культури і мистецтва
<https://orcid.org/0000-002-8783-5072>
ermukanova.nastasya@gmail.com

Yermukanova A. (2023). Aesthetics of Non-Conformism in Design Of Stage Space by Daniel Lider (1965–1975). *Kultura i suchasnist: almanakh*, 1, 76–81 [in Ukrainian].

ЕСТЕТИКА НОНКОНФОРМІЗМУ В ДИЗАЙНІ СЦЕНІЧНОГО ПРОСТОРУ ДАНИЛА ЛІДЕРА (1965–1975 рр.)

Мета статті – виявити специфіку прояву тенденцій нонконформізму у творчості народного художника України, головного художника Київського академічного українського драматичного театру імені Івана Франка Данила Лідера в 1965–1975 рр. **Методологія дослідження.** Застосовано типологічний метод (для виявлення особливостей проявів нонконформізму відповідно до специфіки дизайну сценічного мистецтва); функціонально-типологічний метод, що посприяв виявленню специфіки нонконформізму в пластичних рішеннях Д. Лідера; метод мистецтвознавчого, образно-стилістичного та формально-стилістичного аналізу дизайну сценічного простору вистав, який розробив Д. Лідер у 1965–1975 рр. **Наукова новизна.** Досліджено нонконформізм як метод художнього мислення в контексті специфіки дизайну сценічного мистецтва України 60–90-х рр. ХХ ст.; виявлено специфіку прояву тенденцій нонконформізму у творчості одного з провідних вітчизняних театральних художників Д. Лідера; на основі аналізу архітектонічних елементів та особливостей візуального образу сценічного простору вистав «Сторінка щоденника» О. Корнійчука (режисер В. Лизогуб, 1965), «Ярослав Мудрий» І. Кочерги, (режисер Б. Мешкіс, 1970), «Пора жовтого листя» О. Коломійця (1973), «Здрастуй, Прип'ять!» О. Левади (режисер С. Сміян, 1974) виявлено характерні риси нонконформізму Данила Лідера. **Висновки.** Нонконформізм вітчизняних театральних художників, зокрема Д. Лідера, має низку специфічних особливостей, що відрізняє його від нонконформізму в літературі та образотворчому мистецтві. Величезний ідеологічний та духовно-художній протест майстер виражає засобами багатоаспектної метафоризації. Використовуючи міфи та схильність власної свідомості до глибинної філософської містифікації дійсності, він створює дивовижні, фантастичні світи в межах заданого сценічного простору. Своєрідною реакцією на обмеження позитивістської естетики та натуралістичних тенденцій соцреалізму у творчості Д. Лідера стала багатозначність та сугестивність образів, гра метафор й асоціацій. Нонконформізм у дизайні сценічного мистецтва Д. Лідера проявляється в складному синтезі філософсько-світоглядних та естетичних концепцій майстра з актуальними пошуками нових художніх форм. Його характерними рисами є: тенденція до надскладного, символічного зображення власних ідей та вражень, до витонченого кодування художніх засобів; заглибленість у духовний світ та незвичні форми вираження нового психологічного матеріалу, отриманого внаслідок осмислення літературного першоджерела сценічної постановки; створення образно-пластичної структури вистави, що виходить далеко за межі драматургічного матеріалу; руйнування канонів традиційного художнього оформлення в стилі соцреалізму в пошуках нової реальності; акцент на нюансах глибинних відтінків людських почуттів.

Ключові слова: нонконформізм, дизайн сценічного простору, Д. Лідер, архітектоніка, метафоризація, символічне зображення.

Yermukanova Anastasiia, Postgraduate Student, Kyiv National University of Culture and Arts
Aesthetics of Non-Conformism in Design Of Stage Space by Daniel Lider (1965–1975)

The purpose of the article is to identify the specifics of the manifestation of non-conformism tendencies in the work of Danylo Lider, People's Artist of Ukraine, chief artist of the Ivan Franko National Academic Drama Theatre in Kyiv in 1965–1975. **Research methodology.** The article uses a typological method (to identify the peculiarities of non-conformism in accordance with the specifics of stage design); a functional and typological method, which helped to identify the specifics of non-conformism in D. Lider's plastic solutions; a method of art historical, figurative and stylistic, formal and stylistic analysis of the design of the stage space of performances developed by D. Lider in 1965-1975. **Scientific novelty.** Non-conformism as a method of artistic thinking in the context of the specifics of the design of theatrical art of Ukraine in the 1960s-1990s is studied. The specificity of the manifestation of non-conformist tendencies in the work of one of the leading Ukrainian theatre artists D. Lider is revealed. Based on the analysis of architectonic

elements and features of the visual image of the stage space of the plays "Diary Page" by O. Korniiuchuk (directed by V. Lyzogub, 1965), "Yaroslav the Wise" by I. Kocherha (directed by B. Meshkis, 1970), "The Time of Yellow Leaves" by O. Kolomiets (1973), "Hello, Pripiat!" by O. Levada (directed by S. Smiian, 1974) revealed the characteristic features of Danylo Lider's non-conformism. **Conclusions.** The non-conformism of national theatre artists, in particular D. Lider, has a number of specific features that distinguish it from non-conformism in literature and the visual arts. The artist expresses a huge ideological, spiritual and artistic protest by means of multidimensional metaphorisation. Using myths and the tendency of his own consciousness to deep philosophical mystification of reality, he creates amazing, fantastic worlds within a given stage space. A peculiar reaction to the limitations of positivist aesthetics and naturalistic tendencies of socialist realism in D. Lider's work was the play of metaphors and associations. Non-conformism in the design of D. Lider's stage art is manifested in a complex synthesis of the master's philosophical, ideological and aesthetic concepts with the actual searches for new artistic forms. Its characteristic features are: a tendency to an highly complex, symbolic portrayal of one's own ideas and impressions, to a sophisticated coding of artistic means; immersion in the spiritual world and unusual forms of expression of new psychological material obtained as a result of comprehending the literary source of the stage production; creation of a figurative and plastic structure of the performance that goes far beyond the dramatic material; destruction of the canons of traditional artistic design in the style of socialist realism in search of a new reality; emphasis on the nuances of the deep shades of human feelings.

Key words: non-conformism, stage space design, D. Lider, architectonics, metaphorisation, symbolic representation.

Актуальність теми дослідження. Нонконформізм як феномен української художньої культури, передусім культури «неофіційної», сформувався і затвердився у 1960-ті рр. Водночас специфічне виявлення нонконформізму отримує і в офіційній, а саме – у театральній культурі. Протягом 70–80-х рр. ХХ ст. нонконформізм отримав значне поширення серед провідних вітчизняних театральних художників, ставши альтернативною мовою в театральній-декораційному дискурсі доби соціалістичного реалізму.

У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження творчої діяльності одного з провідних українських театральних художників-нонконформістів Данила Лідера. Дизайн сценічного простору вистав, який розробив художник у 1965–1975-ті рр., – приклад глибинного філософсько-світоглядного підходу до створення візуального образу сценічної постановки на основі нестандартних, далеких від офіційно «санкціонованих», дизайнерських рішень та сміливих композиційних експериментів.

Аналіз досліджень і публікацій. В сучасних дослідженнях історії розвитку нонконформізму та особливостям його прояву в мистецтві України присвячено праці Л. Смирної «Політика неофіційного: до проблеми інтерпретації українського мистецького нонконформізму» [10], І. Легенького «Музичний нонконформізм як феномен української художньої культури другої половини ХХ – початку ХХІ століть: філософсько-антропологічний аналіз» [8], О. Котової «Мистецький нонконформізм Одеси в контексті світової культури 1960-80-х років» [7] та ін., проте проблематика прояву тенденцій нонконформізму в дизайні сценічного мистецтва України 60–90-х рр. ХХ ст. загалом та творчості одного з провідних театральних художників Д. Лідера лишається практично недослідженою.

Окремі наукові праці, присвячені

творчості Данила Лідера, серед яких назовемо монографії О. Клековкіна «Данило Лідер: Людина та її простір» [4], О. Ковальчук «Сценографічна практика у просторі ХХ століття: київські реалії» [5], публікації М. Девізорова «Творчість Данила Лідера в контексті розвитку сценографічної лексики національного академічного драматичного театру імені Івана Франка» [2], В. Фіалко «Пластична драматургія» Данила Лідера» [13] та ін., не висвітлюють проблематику нонконформізму.

Мета статті – виявити специфіку прояву тенденцій нонконформізму в творчості народного художника України, головного художника Київського академічного українського драматичного театру імені Івана Франка Данила Лідера в 1965–1975 рр.

Виклад основного матеріалу. Пошуки реальності, що зникає, в мистецтві нонконформізму позначені есхатологічною картиною розпаду традиційної системи цінностей, що сформувалися за десятиліття існування тоталітаризму і зумовили розмаїття стилів та течій всередині нонконформізму як єдиного художнього напрямку.

У мистецтвознавчій словниковій та довідково-енциклопедичній літературі термін «нонконформізм» визначається як: «(від лат. *conformis* – подібний, схожий) – демонстративне неприйняття загальноприйнятих нормативів творчості» [12, 12].

Дефініції, представлені в сучасних наукових дослідженнях і публікаціях, в цілому звичайно співпадають з дефініціями «нонконформізму» в спеціалізованих термінологічних словниках та енциклопедичних виданнях, проте все ж дещо відрізняються достатнім різноманіттям та розстановкою сенсових акцентів, зокрема в контексті особливостей його прояву в

мистецтві.

Н. Кіндрачук визначає нонконформізм як «незгоду, неприйняття норм, цінностей, цілей, домінуючих у конкретній групі, в конкретному суспільстві» [3, 150] і наголошує на тому, що «в деяких випадках нонконформізмом називають просто готовність індивіда відстоювати свою особисту позицію в тих випадках, коли вона суперечить позиції більшості» [3, 150].

Визначення нонконформізму можна запропонувати, відштовхуючись від загальноприйнятої дефініції конформізму, що містить пристосування, пасивне прийняття панівних думок, відсутність власної позиції, наслідування взірцям, що мають найбільшу силу тиску (зокрема думці більшості, авторитету, традиціям). Відповідно нонконформізм ґрунтується на протилежних якостях – скептичному ставленні до панівних думок і поглядів, обов'язковій власній позиції, неприйнятті думок більшості, авторитетів та традицій як аксіоматичних цінностей.

У сучасному вітчизняному мистецтвознавстві поняття «нонконформізм» у вузькому сенсі трактується як умовна назва художніх течій, що не вкладалися в норми офіційного радянського мистецтва й існували в рамках підпільного мистецтва 60–80-х рр. ХХ ст. Одна з провідних дослідниць мистецького нонконформізму в Україні Л. Смирна пропонує розглядати це явище «як незгоду із загальноприйнятою схематичною формою художнього мислення, намір здолати стандарти її стереотипного догматизму, і намагання замість безособової форми дати індивідуальну, діалектично змістовну» [10, 92]. Водночас авторка наголошує на існуванні нонконформізму «поза «течієвими», стилістичними і «напрямовими» вимірами» [11, 39], що пояснює прояви естетики нонконформізму в творчості митців, які не сповідували його «як начебто прояв активної громадянської позиції» [11, 39]. На думку дослідниці, представниками нонконформізму в мистецтві були не лише «жорсткі опозиціонери ідеологічній доктрині, а й м'які опозиціонери, які сприймали світ з погляду здорового глузду» [11, 39].

У контексті даної статті це твердження Л. Смирної є надзвичайно важливим, оскільки значно розширює усталені рамки нонконформізму і дозволяє розглядати крізь його призму творчу діяльність Данила Лідера (1917–2002 рр.) – народного художника України, майстра дієвої сценографії, головного художника одного з провідних українських театрів – Київського академічного українського

драматичного театру імені Івана Франка в 1965–1975 рр., який, з урахуванням тогочасного суспільно-політичного ладу та ідеології, не був відкритим опозиціонером радянської влади і методу соцреалізму.

О. Ковальчук характеризує представників покоління вітчизняних театральних художників, до яких належить Д. Лідер як особистостей «з гострим відчуттям істини, зі спробами відшукати відверті відповіді на актуальні питання часу, з високими вимогами до власної професійної гідності, з болючими реакціями на брехню та штампи офіційного мистецтва» [5, 111].

Як великою мірою екзистенціалістське мистецтво, нонконформізм утверджує абсолютну унікальність окремої людини – ідеалістична естетика нонконформізму засновується на уявленні про внутрішній світ художника як джерела прекрасного і саме в цьому уявленні міститься протест проти об'єктивованості світу, подоланні безодні між об'єктивною та суб'єктивною реальністю, що призвело до вираження проблем буття в унікальних дизайнерських формах. Філософсько-естетична програма Д. Лідера та власне творче кредо художника формується в контексті глибинного осмислення унікальності людської особистості, її вчинків та думок, взаємодії з соціумом, нескінченного пошуку істини щодо питань часу і простору, свідомого та несвідомого.

У 1965 р. Д. Лідера, творча діяльність якого вирізнялася унікальним підходом до розробки дизайну сценічного простору (тяжіння до насичення драматичного образу змістовими ремінісценціями зумовлювало необхідність виявлення основної проблематики, конфлікту, а згодом – визначення з формами, фактурами і матеріалами засобами яких і створюється багатоаспектний та динамічний художній образ постановки, що остаточно розкривається перед глядачем у процесі сценічної дії) було запрошено на посаду головного художника Київського академічного драматичного театру імені І. Франка. Розроблений майстром дизайн сценічного простору вистави «Сторінки щоденника» О. Корнійчука (режисер В. Лизогуба) репрезентує унікальне виявлення естетики нонконформізму.

Нонконформізм у дизайні сценічного мистецтва Д. Лідера складно-асоціативний – метафори свободи відображають в ньому внутрішню сутність художника-творця. Надзвичайно важливе значення майстер приділяє матеріальним предметам, через які безпосередньо виражається метафора.

Використовуючи натуральні фактури, художник створює достовірний дніпровський пейзаж, замінивши живописні краєвиди сухою лаконічною графічністю: «вибудовує пейзаж з конструкціями жорстких площин, обтягнутих білим рядном (піщані коси) та достовірними предметами – баржа, вишка, викорчувані дерева, пні тощо (...) Сюжетний процес доповнювали проєкції текстів, дозволяючи сприймати оформлення ще й як сторінку щоденника» [6, 736]. На думку О. Ковальчук, концепція дизайну сценічного простору вистави базувалася на проблемі доквілля, яку художник осмислив як своєрідне відображення глибоко внутрішніх, особистісних питань людини. Д. Лідер створив сценічний простір, що узагальнює та посилює проблему, закладену в п'єсі [6, 738]. Д. Лідер згадує: «там не було компромісів, але була підпільна зухвалість. Я показував на рани – казав про зневагу до своєї землі, до свого знаку материнського, до породи своєї людської, до культури, до цивілізації» [1, 55–56], «...я вирішив Дніпро у тому вигляді, в якому він вже тоді був... Трагічно понижили Дніпро, я не побоюся сказати цього слова, каскадами електростанцій. І для мене це було трагічне явище (...) мені це видовище здавалося антилюдським. І я таку декорацію зробив 1965 р. як знак протесту...» [6, 736].

Нонконформізм Д. Лідера базується на складному внутрішньому монолозі художника-філософа, відповідно дизайн сценічного простору вистави виникає не лише з сильних однозначних почуттів, але і з сукупності вражень, спогадів, внутрішньої необхідності візуалізувати споконвічні питання. Прихований сенс пластичного рішення постановки досягається силою свідомості, спрямованої на відчуття і деталі глибинного душевного життя.

У процесі розробки дизайну сценічного простору вистави «Ярослав Мудрий» І. Кочерги (режисер Б. Мешкіс, 1970), нонконформізм Д. Лідера проявився передусім у прагненні зламати стереотипи – практично канонізовані кліше художнього вирішення історичних п'єс, обов'язковим атрибутом яких були золоті куполи собору святої Софії Київської та багате вбрання персонажів. Приділивши значну увагу дослідженню історичного матеріалу, Д. Лідер з'ясував, що, по-перше, в роки правління Ярослава Мудрого куполи не були золотими, а по-друге, в Київській Русі багате вбрання носили виключно в святкові дні. Остаточо відмовившись від клішованих образів, художник узагальнює сюжет і головний акцент робить на філософському осмисленні дихотомії

історія - людина, створення – руйнування, життя – смерть. Провівши часову паралель з сьогоденням, художник створює унікальне фрескове середовище, що займає весь сценічний простір – відтворивши фрески Софії Київської художник навмисно позбавляє їх довершеної краси та гармонії: «фресковий хаос, невтілена, неусвідомлена гармонія, яка болісно народжувалася за часів Ярослава, продовжує народжуватися у сьогоденні» [6, 748]. Ідею раціональності, що межує з жорстокістю, відповідно до авторського бачення Д. Лідера, уособлюють розміщені паралельно фрескам металеві реставраційні конструкції.

Водночас через панівні тогочасні підходи до сценічного твору, пластична ідея Д. Лідера не отримала належної підтримки з боку режисера і акторів, внаслідок чого унікальний образний потенціал декорацій не було розкрито.

Дослідники акцентують увагу на тому, що дизайн сценічного простору вистави «Ярослав Мудрий» не єдиний в творчому доробку Д. Лідера, який не отримав повноцінного втілення через відсутність підтримки з боку художньої ради театру. Ю. Фіалко стверджує, що новаторська художня образність майстра тривалий час викликала упереджене ставлення – створені авторські просторові концепції світу, «не обтяжені веригами соціально-політичних кліше драматургічних творів» [13, 65], не вписувалися в режисерську концепцію вистав. На думку Г. Павленка, більшість режисерів, з якими довелося працювати Д. Лідеру в Київському театрі імені Івана Франка в 1965–1975 рр., хоча і вирізнялися обдаруванням та «бажанням пристосовуватися до існуючих вимог», здебільшого не підтримували дослідження, аргументи та філософський спосіб мислення художника [9, 37].

Людський фактор зумовив розмаїття творчих прийомів Д. Лідера та унікальну внутрішню напругу, що передавалася глядачу. Особливо це проявилось в роботах над постановками вистави, що здійснював режисер С. Сміян. Так, розробляючи дизайн сценічного простору вистави «Пора жовтого листа» О. Коломійця (1973), художник працював під безпосередньою загрозою фізичного існування його твору. Замість традиційної для тогочасного вітчизняного театру декорації у вигляді української хати та відтворення поліських краєвидів, Д. Лідер використав метафору – вишитий рушник, але не білосніжний і м'який, а жорсткий рушник з плямами: «споконвічний для кожного українця символ на сцені вкритий брудними плямами,

пропалений, посередині колись білосніжного домотканого полотна зяяла глибока дірка» [6, 752]. На думку О. Ковальчук, жорстка за образністю пластика мала нагадати українському суспільству про недоцільність віддалення від народної культури як основ життя та недалювидність надмірної експлуатації довкілля [6, 752]. Першочергова ідея Д. Лідера була нівельована С. Сміяном – режисер наполягав на тому, щоб замість дірок та плям на рушнику було зображено жовте осіннє листя.

Яскравим прикладом протесту Д. Лідера проти офіційного курсу став дизайн сценічного простору агітаційної п'єси О. Левади «Здравстуй, Прип'ять!» (1974), написаної на замовлення політичного керівництва УРСР на честь будівництва Чорнобильської атомної електростанції. Більше того, на думку мистецтвознавців, художнику вдалося піднести екологічну проблематику до узагальненого образу-пророцтва [6, 752]. Основою художнього задуму став конфлікт виробничої містерії з квітучою природою української весни. Д. Лідер протиставить полярні простори: металеві конструкції з вогнями від зварювальних апаратів та яблуневий сад в білому мереживі квітів, що лишився з іншого боку арматури. Відповідно до його задуму, протистояння цих просторів у фіналі вистави мало закінчитися вибухом, проте знов таки був «корегований» С. Сміяном: «на сцені розташувалися й квітучі яблуні, й металеве риштування, але це було «мирне» співіснування, а не протистояння двох проявів життя» [13, 65].

У 1975 р. Д. Лідер звільняється з посади головного художника Київського академічного драматичного театру ім. І. Франка через неможливість продовження «співпраці» з режисерами. Його повернення за три роки, у 1978 р., і наступна плідна творча діяльність безпосередньо пов'язані з призначенням на посаду художнього керівника театру С. Данченка.

1965–1975 рр. стали періодом становлення естетики нонконформізму Д. Лідера, позначившись багатозначністю та сугестивністю образів, грою метафор і асоціацій. Осмислюючи дизайн сценічного мистецтва як символ непізнаних сутностей, світу марень та мрій, художник активно шукає інноваційні способи враження невловимих психічних станів та сенсових нюансів. Кожна деталь дизайну сценічного простору вистави дуальна: вона одночасно є елементом реальності та складовою частиною створеного художником уявного світу. Безумовно

яскравою ознакою нонконформізму в дизайні сценічного мистецтва Д. Лідера означеного періоду стало відновлення уваги до нескінченного розмаїття проявів людської психіки.

Наукова новизна. Досліджено нонконформізм як метод художнього мислення в контексті специфіки дизайну сценічного мистецтва України 60–90-х рр. ХХ ст.; виявлено специфіку прояву тенденцій нонконформізму у творчості одного з провідних вітчизняних театральних художників Д. Лідера; на основі аналізу архітектонічних елементів та особливостей візуального образу сценічного простору вистав «Сторінка щоденника» О. Корнійчука (режисер В. Лизогуб, 1965), «Ярослав Мудрий» І. Кочерги, (режисер Б. Мешкіс, 1970), «Пора жовтого листя» О. Коломійця (1973), «Здравстуй, Прип'ять!» О. Левади (режисер С. Сміян, 1974) виявлено характерні риси нонконформізму Данила Лідера.

Висновки. Нонконформізм вітчизняних театральних художників, зокрема Д. Лідера, має низку специфічних особливостей, що відрізняє його від нонконформізму в літературі та образотворчому мистецтві. Величезний ідеологічний та духовно-художній протест майстер виражає засобами багатоаспектної метафоризації. Використовуючи міфи та схильність власної свідомості до глибинної філософської містифікації дійсності, він створює дивовижні, фантастичні світи в межах заданого сценічного простору. Своєрідною реакцією на обмеження позитивістської естетики та натуралістичних тенденцій соцреалізму в творчості Д. Лідера стала багатозначність та сугестивність образів, гра метафор і асоціацій.

Нонконформізм у дизайні сценічного мистецтва Д. Лідера проявляється в складному синтезі філософсько-світоглядних та естетичних концепцій майстра з актуальними пошуками нових художніх форм. Його характерними рисами є: тенденція до надскладного, символічного зображення власних ідей та вражень, до витонченого кодування художніх засобів; заглибленість у духовний світ та незвичні форми вираження нового психологічного матеріалу, отриманого внаслідок осмислення літературного першоджерела сценічної постановки; створення образно-пластичної структури вистави, що виходить далеко за межі драматургічного матеріалу; руйнування канонів традиційного художнього оформлення в стилі соцреалізму у пошуках нової реальності; акцент на нюансах глибинних відтінків людських почуттів.

1. Даниил Лидер: Человек и его пространство. *Из воскресных бесед с Даниилом Даниловичем Лидером, записанных в его белой мастерской в 1994–1999 годах Александром Клековкиным* / Ин-т проблем совр. искусства НАИ Украины. Київ : Арт Економі, 2012. 88 с.
2. Девізорів М. В. Творчість Данила Лідера в контексті розвитку сценографічної лексики Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка. *Сценічне мистецтво: творчі надбання та інноваційні процеси* : матер. Всеукр. наук. конф. професор.-виклад. складу, докт., асп. та магістр. (Київ, 23 квіт. 2020 р.). Київ : КНУКіМ, 2020. С. 89–93.
3. Кіндрачук Н. М. Нонконформізму як соціокультурне явище в Україні: 60–70-ті рр. ХХ ст. *Інтелегенція і влада*. 2014. Вип. 30. С. 149–155.
4. Клековкин О. Данило Лідер: Людина та її простір / Національна академія мистецтв України ; Інститут проблем сучасного мистецтва. Київ : Арт Економі, 2012. 86 с.
5. Ковальчук О. В. Сценографічна практика у просторі ХХ століття: київські реалії / ППСМНАМ України. Київ : Фенікс, 2019. 272 с.
6. Ковальчук О. Художники українського театру 1950–1980-х років: образні пошуки у часовому контексті. *Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття* / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України ; редкол.: В. Сидоренко (голова) та ін. Київ : Інтертехнологія, 2006. С. 695–786.
7. Котова О. О. Мистецький нонконформізм Одеси в контексті світової культури 1960–80-х років / Типологічні ряди, дизайн; ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса, 2021. 250 с.
8. Легенький І. Ю. Музичний нонконформізм як феномен української художньої культури другої половини ХХ – початку ХХІ століть: філософсько-антропологічний аналіз : дис. ... канд. філос. наук: 09. 00. 04. Київ, 2017. 194 с.
9. Павленко Г. Гарячий подих життя. *Творча лабораторія Данила Лідера. КіноТеатр*. 2017. № 6. С. 36–38.
10. Смирна Л. В. Політика неофіційного: до проблеми інтерпретації українського мистецького нонконформізму. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2020. Вип. 35. С. 90–96.
11. Смирна Л. Конформізм, нонконформізм і візуальна невідворотність постнонконформізму: До історії поняття «нонконформізм». *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2020. Вип. 16 (1). С. 39–43. DOI: <https://doi.org/10.31500/1992-5514.16.2020.205236>.
12. Сотська Г., Шмельова Т. Словник мистецьких термінів. Херсон : Стар, 2016. 52 с.
13. Фіалко В. Пластична драматургія» Данила Лідера. Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого. 2017. Вип. 21. С. 63–68.

1. Daniil Leader: Man and his space (2012). From Sunday conversations with Daniil Daniilovich Leader, recorded in his white studio in 1994-1999 by Alexander Klekovkin. / Inst. art of NAI of Ukraine. Kyiv [in Russian].
2. Devizorov, M. V. (2020). Creativity of Danylo Lider in the context of the development of scenographic vocabulary of the Ivan Franko National Academic Drama Theater. Stage art: creative assets and innovative processes: mater. seukr. of science conf. professor.-lecture. of staff, doctor, asst. and master's degree (Kyiv, April 23, 2020). Kyiv: KNUKiM. 89–93 [in Ukraine].
3. Kindrachuk, N. M. (2014). Nonconformism as a sociocultural phenomenon in Ukraine: 60-70s of the XX century. *Intelligentsia and power*, 30, 149–155 [in Ukraine].
4. Klekovkin, O. (2012). Danylo Leader: Man and his space / National Academy of Arts of Ukraine; Institute of problems of modern art. Kyiv [in Ukraine].
5. Kovalchuk, O. V. (2019). Scenographic practice in the space of the 20th century: Kyiv realities / IPSM National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv [in Ukraine].
6. Kovalchuk, O. (2006). Ukrainian theater artists of the 1950s-1980s: figurative searches in a time context. Essays on the history of Ukrainian theater art of the 20th century / Institute of Problems of Contemporary Art of the Academy of Arts of Ukraine; Editor: V. Sydorenko (head) and others. Kyiv, 695–786 [in Ukraine].
7. Kotova, O. O. (2021). Artistic non-conformism of Odessa in the context of world culture of the 1960s-80s / Typological series, design; DZ "South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky". Odesa [in Ukraine].
8. Legenky, I. Yu. (2017). Musical nonconformism as a phenomenon of Ukrainian artistic culture of the second half of the 20th - beginning of the 21st centuries: philosophical and anthropological analysis. Ph. D. Kyiv [in Ukraine].
9. Pavlenko, G. (2017). Hot breath of life. Creative laboratory of Danylo Lider. *Cinema*, 6, 36–38 [in Ukraine].
10. Smyrna, L. V. (2020). Politics of the unofficial: to the problem of interpretation of Ukrainian artistic nonconformism. *Ukrainian culture: past, present, ways of development*, 35, 90–96 [in Ukraine].
11. Smyrna, L. (2020). Conformism, nonconformism and the visual inevitability of post-nonconformism: To the history of the concept of "nonconformism". *Scientific journal Artistic culture. Actual problems*, 16 (1), 39–43 [in Ukraine].
12. Sotska, G., Shmelova, T. (2016). Dictionary of artistic terms. Kherson [in Ukraine].
13. Fialko, V. (2017). Plastic dramaturgy" by Danylo Lider. *Scientific bulletin of the Kyiv National University of Theater, Cinema and Television named after I. K. Karpenko-Karyo*, 21, 63–68 [in Ukraine].

Стаття надійшла до редакції 03.04.2023
Отримано після доопрацювання 04.05.2023
Прийнято до друку 15.05.2023